

Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi

Volume: 40, Winter-2018, p. (430-443)

ISSN: 1308-6200 DOI Number: 10.17498/kdeniz.484976

Research Article

Received: November 19, 2018

Accepted: December 10, 2018

This article was checked by iThenticate.

**KAZAKLARDA AŞIK (AYTISKER) ATIŞMALARININ
(AYTISLARIN) ÖZELLİKLERİ**

ОСОБЕННОСТИ АКЫНОВ И АЙТЫСА У КАЗАХОВ

PECULIARITIES OF AKYN'S AND AYTYS IN THE KAZAKH

Erdoğan ALTINKAYNAK*

Dinara ASHİMOVA**

Gulzana NAUANOVA***

ÖZ

Atışma; hayatın gerçeğini ifade eden bir sözlü nazım türüdür. Karşı karşıya gelen iki âşık birbirlerine karşı üstünlük elde etmek ve rakibi sözle alt etmenin yollarını ararlar. Öncelikle karşılıklı olarak birbirlerini selamlarlar. Daha sonra dinleyicilerin hal ve hatırını sorarak onları onurlandırır. Selamlaşma faslı bittikten sonra asıl icraya başlarlar. Karşı taraftaki kim olursa olsun, düşünce ve sözleriyle onları tuzağa düşürmeye çalışırlar. Rakip aytiskerin söz ve düşüncelerini boşa çıkarıp kendi söz ve düşüncelerini üste çıkararak birbirlerini alt etmeye çalışırlar. Sözlerde güzellik, hikemilik, felsefilik, etkililik, nükte ile ortaya çıkartılır. Kim bunları güncelleştirerek sözlerinin içine katar ise o kazanmış olur. Atışılan konu ne kadar acı gerçekler olsa da bunu halkın önünde söylemek zorundadır. Birbirlerine karşı hakarete varan sözleri sarfederken de bunu tatlı bir muziplik içinde gerçekleştirirler. Atışmanın gereklerini bilen halk, aytısçılardan birbirleriyle mücadelesini anlayışla karşılar. Aytısçılardan herhangi birisi rakibine karşı söyleyecek söz bulamadığında yenilmiş olur.

Atışmada bir kaç tane âşık bulunabilir ama atışmalar genellikle çiftlerli gruplar halinde yapılır. Bu durum Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, İran coğrafyası ile benzerdir.

Bu türden sözlü halk şiiri, atasözleri gibi, 19. yüzyılda, Kazak müziğinin, din ve törensel zincirlerden kurtarıldığı ve bağımsız bir halk sanatı olarak gelişmeye başladığı bir

* ORCID: 0000-0003-1105-0479 Prof. Dr., Ardahan Üniversitesi, İBEF, TDE. Bölümü, erdoganaltinkaynak@ardahan.edu.tr

** ORCID: 0000-0003-4083-1506 Doktora Öğrencisi, Ardahan Üniversitesi, Sos. Bil. Ens., TDE Programı, dikona12.88@mail.ru

*** ORCID: 0000-0002-2923-9643 Ardahan Üniversitesi, Sos. Bil. Ens., TDE Programı Doktora Öğrencisi, guzi.erke@mail.ru

dönemde ortaya çıktı. Bu dönem, halkın temel müzikal geleneklerini - enstrümantal, şarkı ve akın - zenginleştiren ulusun gerçekten ruhani bir rönesansı haline geldi.

Anahtar Kelimeler: Kazah, Aytısker, Atışma, Dombıra, kültür

ABSTRACT

Aytys; this is an oral verse expressing the truth of life. Two aytiskers gather together to find ways to achieve superiority against each other and compete with each other. First of all, they mutually greet each other. Then they honor them, asking the state and sincerity of the listeners. After the part of the greeting is completed, they go to the main part. Regardless of who is on the other side, they try to catch each other with their thoughts and words. Words reveal beauty, amazement, philosophy, efficiency, wit.

This kind of oral folk poetry, like aytys, appeared in the 19th century, at a time when Kazakh music is freed from the chained chains of religion and ritual and begins to develop as an independent folk art. This period has become a truly spiritual renaissance of the nation, which gave the flourishing of the basic musical traditions of the people - instrumental, song, and akyn.

Keywords: Kazakh, Akyn, Aytys, Dombıra, Cultur

АННОТАЦИЯ

Айттыс; это устный стих, выражающий правду жизни. Два айттыскера собираются вместе искать способы добиться превосходства друг против друга и конкурировать друг с другом. Прежде всего, они взаимно приветствуют друг друга. Затем они чтят их, спрашивая состояние и искренность слушателей. После того, как глава приветствия завершена, они переходят на главную часть. Независимо от того, кто на другой стороне, они пытаются поймать друг друга своими мыслями и словами. Слова раскрываются красотой, изумлением, философией, эффективностью, остроумием.

Такой вид устной народной поэзии, как айттыс, появился в 19 веке, во времена, когда казахская музыка освобождается от сковывающих цепей религии и обряда и начинает развиваться как самостоятельное народное творчество. Этот период стал поистине духовным ренессансом нации, давшим расцвет основных музыкальных традиций народа - инструментальной, песенной, акынской.

Ключевые слова: Казах, Акын, Айттыс, Домбыра, культура

Giriş

Atışma geleneği, Kazak toplumunda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başlamıştır (Kazak edebiyetinin tarihi 1965, 86). Atışmanın hızlı gelişmesinde göçmen Kazakların yaşam tarzı, gelenek-görenekleri, töreleri en önemli rol oynamıştır. Onu var eden de geliştiren de âşıklardır. Bu sanat türü Kazaklarla kan kardeşi olan, yaşamı, gelenekleri, çalışma sahası, sosyal hayat tarzları birbirine benzeyen diğer Türk halklarında da vardır. Atışmanın en önemli özelliği atışanların hazırlıksız ve anında cevaplar bulabilmesi ve karşılık verebilmesidir.

Atışma, Kazaklarda (aytıs), Kırgızlarda (aytış) ve Başkurtlarda (eyteş) olarak isimlendirilir ve iki şair arasındaki söylemi temsil eder (Kazak Edebiyeti 2010, 98). Türü ise halk edebiyatıdır. Müziği halk enstrümanları (telli çalgılar) ile çalınır (Kazaklar'da ve Başkurt'larda Dombıra ya da Kırgızlar'da komuz). Atışma anında, karşı karşıya oturan iki şair karşılıklı söyleşilerle bir diyalog kurarlar. Bu diyalog şairlerin sıra sıra birbirlerinin söylediklerine cevap vermesiyle bir müddet devam eder. Atışma sırasında söyledikleri her

konuyu kapsar ve bir sınırı yoktur. Kapışmanın sonucunda kazanan belirlenir. Kazananın belirlenmesinde müzik, ritim ve diğerinin üzerinde kurduğu üstünlük belirleyici bir role sahiptir. Bazen manevi bir duygu taşır ve kazanan söz kaybeden söze karşı bir üstünlük kurar. Bir atışmanın gerçekleşmesi için o topluluğun büyüklerinin de atışmanın yapıldığı alanda bulunması gerekir. Çoğu zaman atışmanın konusu aşk, bulmaca ve âşıkların açıklarına yönelik olabilir. Atışma özel konulara da sarkabilir. Atışmada bir kaç tane âşık bulunabilir ama atışmalar genellikle çiftlerli gruplar halinde yapılır. Bu durum Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, İran coğrafyası ile benzerdir (Kazak Adebîyeti 2010, 99).

Atışma edebiyatın en eski kalıplaşmış bir şiir türüdür. Toplum önünde söylenen çekişmeli söz yarışmasıdır. Atışma gelenek ve göreneklerden yola çıkarak gündün güne âşıklar atışmasına dönmüştür. Atışmada buna göre lirik, epik, dramatik türler yer almaktadır. Bu yüzden sözlü edebiyatın bu türü başka türlerle yanyana gelmiş, birbirlerini etkilemiştir. Kahraman ve aşk destanlarını etkileyerek kendi alanını genişletmiştir. Kazak sözlü edebiyatından geçmişten bugüne kadar devam eden atışmanın ortaya çıkma sebepleri, çatışmaya ait özellikleri ve gelişme süreçleri vardır.

Atışma halk sözlü edebiyatının özel bir türüdür. Kazaklar'dan başka Hindistan, Arap ve Türk halklarının bir çoğunda vardır. Bazı araştırmacılar atışmaların İslamiyetle birlikte ilk olarak ortaya çıktığını söyler (Kazak Adebîyeti 2010, 99). Müzik ve sözlü unsurlar bir araya gelerek bir sanat dalı olan şiirin ve sazla ortaya konur. Bu konudaki ritüel ve uygulamaların hem biçimsel hem de içerik ve işlev açısından aynı devirde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Aytıslar müzik ve sözün bileşkesi olarak her iki türün karşılıklı etkileşimi biçiminde kültürel bir olguya dönüşmüştür.

Atışma Geleneği

Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ı Lüğati't-Türk" eserindeki "yaz ve kış atışması", Hoca Ahmed Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet"indeki "Cennet ve Cehennem" atışması bu türün asırlar boyunca devam ettiğini ifade etmektedir (Kazak Adebîyeti 2010, 121-122).

Âşıkların edebiyatında atışmanın önemli bir yeri vardır (Durbilmez 2018: 188-191). S. Mukanov, Âşıkların atışmasında "ezberlenen şiirler çok azdır" der. Âşıklar şiiri irticalen söyleyip atışırlar. Atışırken bir sürü beklenmedik olaylarla karşılaşırırlar. Tartışacağı konu belirsizdir ve beklenmedik sorularla karşı karşıya kalabilirler. İki âşık birbirini susturmak, sıkıştırmak için günlük hayatın ve insanlık tarihinin her anını bilmece olarak da karşı tarafa sorabilirler. Âşıklar birbirlerine hızlı cevap vermeye ve kanıtlamaya hazır olmalıdır. Söylenen veya sorulan sorulara cevap verebilmesi için âşıkların bilgili, zeki ve alanlarında usta olmalarıyla beraber halkının şecerelerini, tarihini, toprağını, etnografik özelliklerini bilmesi gerekir. Aksi halde sadece hatiplikle hiç bir şey elde edemezler (Mukanov 1984, 45).

Atışma sırasında âşıkların önemli özelliklerinden olan tecrübe, bir âşığın diğerini söz ile yenmesiyle yalnızca olmaz. Üstelik birbirinin imasına, yeteneklerine dikkat etme amacını kapsar. Atışmada aniden gelen, belli olmadan, birbirini tanımayan âşıkların böyle şeylere dikkat etmesi doğaldır. Âşıklar atışmasının yine bir özelliği "yarışmada büyüklük yoktur" denmesi gibi, atışmaya büyükler, küçükler, erkek ve kadınlar da katılabilirler. Sadece yetenekli yarışmada becerebilmesi önemlidir. Usta âşığın genç âşıkla yarışması, yaşlı âşığın kız ya da bayanla atışması önemli değildir. Üstelik atışmada yenildiğini kabullenmek yersiz çaba göstermekten daha değerlidir. Âşık atışmayı kaybettiğini anlayınca yarışmayı durdurması çok önemlidir.

Kazak âşık atışmalarında yeteneğiyle meşhur olan bayanlar da az değildir. Sara ile İrisjan, Akbala ile Künbala, Togjan ve Tabiya gibi âşıklar en becerikli ve başarılı olanlardandır. Bunlar gibi sanatkârlara halk değer vermiştir. M. Avezov, âşıklar atışmasının

bir özelliği de-"Halk tiyatrosunun besbelli bir tohumunun var olmasıdır" atışmanın eser niteliğinde olması için dombırayı güzel çalması gereklidir. Tiyatro oyuncuları gibi onlar da birçok değişim yaparlar (*Auezov 2011,216*).

Tarihte ünlü olan Kazak âşıklarının çoğu atışma şiirleriyle beslenerek büyüdüler. Atışma- âşıkların terbiye okuludur. Söz atışmasında onun âşıklık yeteneği sürekli gelişir. Âşıklar her zaman toplumun önünde sınındığı için daima şiirin anlamına ve kafiyesine önem verir. Özdeyiş ve başarılı görünüş atışma sayesinde ortaya çıkmış ve hala devam etmektedir (*Kazak edebiyetinin tarihi 1965, 90*).

1989 yılından günümüze kadar atışma yarışmalar yüksek seviyede geçmeye başladı. Öncelikle atışmayı sanat diye kabul etmek ve destanı (şiiri) nazım diye anlamak önemli olduğunu gösterdiler. Bu örnekleri ozan Aselhan Kalıbayeva (Şımkent) rakibi Azimbek Jankuliyev'e şu şekilde sorar:

Aselhan:

Kaynısı jengesinen abay bolar,
Kezeği budan son da talay bolar.
Bir surak synau üşin bereyinşi,
Jaksı ölen, jaman ölen kalay bolar?

Azimbek:

Kaynındı jekip tasta şıdamasa,
Aldında "jengetaylap" kulamasa.
Jaman ölen, jeneşe sol boladı,
Oypırmay, bar halıkka unamasa!
diye güzelce yanıtlar (*Kazak Önerinin Antologiyası 2014, 318-319*).

Halk sınavından geçmek için sorumluluk, yeteneklilik ve zekilik çok önemlidir. Atışma sadece ozanların aniden cevap bulabilme yarışması değil aynı zamanda toplumum, halkın yaşadığı sıkıntıları korkmadan açık ve esprili olarak söylenebilen yarışmadır. Oysa atışmacılara verilecek talepler de çok önemlidir. Onlar:

- Hayatı kendi bakışlarıyla değerlendirebilecek kadar yetenekli ve bilgili;
- Rakibine cevap verirken edep çizgisinden aşmamalıdır ;
- İrticalen şiirleri kullanmaya çalışarak, zamanı aşmaması gerekiyor.
- Edep ve rakiplerin birbirine saygı göstermeleri kuralların en önemlisidir.

Atışmada karşısındakinin sorularını anında yanıtlayamadığı atışma zayıflığını gösterir ve halk tarafından da istenmeyebilirler.

Atışma özellikleri

Âşıkların atışması sırasında dile getirilen kamusal meselelerin tartışılması ve çözüm bulunulması bu türün yapım ve sanatsal araçlarını etkilemektedir. Her atasözü, belirli bir konu hakkında Türk düşün sisteminin birtakım şiirsel ifadelerini içerir.

Atışmanın genellikle konuları çok değişik olur. Örneğin, Ğulmambet ile Jambıl'ın atışmasında, bazı boyların başkalarına üstünlüğü, zenginlik ve yoksulluk, özveri ve huzursuzluk, kahramanlık, şeref, şarkıcının insanlarla bağlantısı ve diğer birçokları tartışılır. Atışma ilk olarak âşıkların kendisini tanıtmalarıyla başlar. Tanıtımdan sonra ateşli tartışma boyunca âşıklar kendilerini açıklamaktan çekinmez, görüşlerini açıkça ifade eder. Bu atışmadan kısaca bir örnek:

Ğulmambet:

Ğulmanbet menin atım-Ğulan ayan,
Menin kulan ekenim tanirge ayan.
Alabn, Dulat jinalıp bata berse,
Keneş aytıp jırlayın etip bayan.

Jambıl:

Üstine jaydın oğın jaylatarım,
Eki kolındı artına baylatarım.

Aramızda kişi öltirgen kaşkın jür dep,
Jurtına zdavaittap aydatarım (*Aytıs 1964, 181*).

Âşıklar birini ya da bir şeyi yücelttiği bu kısımlarda, abartılı karşılaştırmalar yaygın olarak kullanılmaktadır. Örneğin: "Dişi aslan gibi cesur", "Bahar akıntısı kadar güçlü". Aynı türden bu mübalağa örnekleri, âşık sanatını yükseltmeye yarar. Âşıklar bu tür mübalağa örneklerini şiirlerinin açıklamalarında kullanır: "Şarkılarım yağmur, köpük, nehir şavkı", "Kasırgaya döneceğim", "Ben bir at, rüzgar, fırtınayım". Rakibi karakterize eden ve onun hayat hakkındaki görüşlerine meydan okuyan âşıklar, abartılı-komik bir resme, karşılaştırmaya başvurur. Atışma dinleyicileri şiir söylemeleri gerektiği yerde şiirlerini söylerler. Bazıları dombıra eşliğinde, diğerleri akordeon eşliğinde, bazıları ise müzik aleti olmadan şarkı söylerler (*Aytıs 1964, 29*). Atışmanın bu türünden kısaca bir örnek:

Akıyık , muzbalıkpın jerge tüspes,
Ken koltık arğımakpın alkımı ispes.

satırlarındandaki kafiyeli metaforların çok güzel bir eşitleme olduğunu görürüz. Âşıklar, kendisini ve karşısındakini övmekte çok becerikli ve hep metafor kullanır. Âşıklar isteklerini ve dertlerini söylemekte çoğunlukla bunu kullanmazlar.

Atışma türleri

Kazak sözlü edebiyatında atışmanın birçok türü vardır. Bunlar: **1. Badik aytıs** (Çalçene atışma); **2. Jar-Jar aytıs**; **3. Januarlar men adamdar aytısı** (Hayvanlar ve insanlar atışması); **4. Öli men Tiri aytısı** (Ölü ve diri atışması); **5. Jumbak aytıs** (Bilmece, gizli atışma); **6. Dastürli- kız jane erkek aytısı** (Gelenek - kız ve erkek atışması); **7. Akındar aytısı** (Âşıklar atışması); **8. Hat jane aygime jolimen aytısı, misal aytısı** (Mektup ve Fıkra anlatım yoluyla atışma, misal atışma) diye adlandırılmaktadır (*Aytıs 1964, 8-23*). Bu atışmanın her birinin kendine ait özellikleri ve derin anlamı vardır. Atışmanın ilk ortaya çıkışı "Jar-Jar" ve "Çalçene" yöresel şiirlerinden başlangıç almıştır. Kız ve erkek atışmasında kısa deyişle bir atışma çeşidi yol almıştır. Usta âşıklar atışması-bütün toplum önünde yüzyüze gelerek, o an aklından uydurarak atışır. Kazak atışmaları türe göre "kısa ve uzun süreli" atışma olarak ikiye ayrılır. Kısa atışmada sadece 4'lük şiirleri kullanıyorsa ("Jar-Jar", "Çalçene") uzun süre atışmasında iri ozanlar atışmasını söyleyebiliriz ("Aksulu ve Kenşimbay", "Aset ile İrisjan", "Süyünbay ve Katağan", "Jambıl ile Kulmambet" "Mulla Musa ile Manat kız", "Kempirbay ile Şöje", "Orınbay ve Togjan", "Birjan ve Sara" vb.). Atışma manasına göre gelenek-görenek atışması ve ozanlar atışması olarak iki gruba ayrılır. Ozanlar atışması kendi içinde bilmece atışması, övme ve başka olarak değişiyorlar.

Çalçene atışması (badik aytıs) - hasta insanı taşıtmak için toplanarak yerine getirilen ve atışmanın en eski türüdür. Ama atışmanın bu türünü "klasik" atışma demek yanlış olur. Çünkü bu atışmayı kız ve erkekler elele tutuşup hasta kişiyi ya da hayvanı ortaya alarak sırayla ezberlenen şiirleri söylerler. Ama bu eski gelenek günümüzü geçtikçe kendi özelliğini kaybederek başka atışma türüne değişti. Yani gençlerin akşamları bir araya toplanıp eğlenmesine, oyunlar oynamasına sebep oldu. S.Seyfulin buna "Çalçene" atışması ismini vermiş (*Aytıs 1964, 15*) ama ünlü folklorcular B.Vahatov ve B.Abilkasimov bunu aslında atışma değil geleneksel nazmın değişik bir türü olduğunu söylemektedirler. Çalçene atışmasından örnekler:

Kızlar:

Badik ketip baradı taudan asıp,
Taudan asıp bultpen aralasıp.
Endi ekeumiz Badikti tauıp alıp,
Şın ğumardan şıgayık sabalasıp.

kızların söylediği çalçeneden sonra erkekler tarafı:

Temir Badik degenge temir Badik,
Ku kızdardın şekesin kemir, Badik.
Semiz kızdın işine kirip ketip,
Büyreğ mayın je-dağı semir Badik (*Aytıs 1964, 54*).

Bilmece atışması (jumbak aytıs)

Bilmece atışması sözlü edebiyatın özel bir türüdür (Durbilmez 2013 1-50, Durbilmez 2015 181-200). Atışmanın bu türü tabiat değişimleri, insanlar, hayvanlar, toplum yaşamın görünüşlerini bilmece olarak yarışmaya katılırlar. Amacı rakibinin ne kadar zeki, ne kadar yetenekli olduğunu anlamaktır. Bu atışma çoğunlukla kızlar ve erkekler atışmasında yer almaktadır. Kısa atışmanın bu türü ("Kız Bolık ile Elentay atışması", Esenbike ile Yılkıcı atışması", "Akdama ve Asan atışması", "Jusipbek hoca ile Şokey kız atışması" vb.) yer almaktadır (*Aytıs 1964, 13*). Önce bilmeceyi kız tarafı başlar erkek tarafı da bilmeceyi çözmeye çalışır, sonunda kız tarafı kibarlığından dolayı erkek tarafı kazandı ifadesiyle (yüzük, düyme, şal-dokuz) verir. Atışma biter.

"Saparğaliy ile Nurjan'ın" bilmece atışması sosyal ve toplumsal anlamlı, görkemli edebiyatta özel yer almaktadır. Burdaki dört bulmacanın üçü insan, tabiat, yaşam sırlarını gösteriyorsa, diğer biri de valilerin acımasız, zalimliğini ispat etmek içindir. Saparğali ile Nurjan'ın bilmece atışmasından kısa örnek:

Saparğaliy:

Bir kus bar kanat jaysa döp-döngelik,
Adamnan eş uakıtta jürmes bölek,
Uşırsa, ğondırda da erki adamda
Şıkpaydı panamızdan kölenkelep.

Nurjan:

Mısalı jaysa zontik kus sekildi,
Tetiği kolda bolğan is sekildi,
Javsı pana, kün şıksa kölenkesi,
Dostığı beyne siz ben biz sekildi.

Saparğaliy:

Men kördim neşe jüyrik danalardı,
Baykavğa oyladın ba şamalardı.
Jumbağıma kaytarsa durıs jauap,
Biz de sınaş karayık balalardı.
Nurjanım, bildireyin sizge tağı,
Kus kördim özi jansız, bir ayağı.
Tenizde salğan jolı sayrap jatır.
Bayıppen oylap tapşı munı dağı.

Nurjan:

Sapeke, aytkanındı kazır tabam,
Jansız kus bir ayaktı, munın – kalam.
Teniz, mısıl, kağaz goi, jolın – jazu,
Jumbağın osımenen bolsın tamam (*Aytıs 1964, 14*).

Bilmece atışması ile iki aşığın atışmasından örnek:
Turmagambet pen Şadi Töre

Turmagambet:

Aralap tuzın tattım talay jerdin,
Tauıspan barin aytıp korgenderdin.
Sayrandap jer jahandı kezip jurip,
Tamaşa, bir gajayıp patşa kördim.

Şarbakta üş güli bar, bir bulbulı,
Cahanda can bar ma eken, körgeñ muni?
Tanırkap talay adam turatuğın
Arturli auezbenen sayrar tili.

Meşitte ceti segiz moldası bar,
Kasında togyz bala joldası bar.
Karasam nazar salıp padişağa,
On jerde tağlim berer ordası bar.

Jane bar kızmetinde on bes kisi ,
Bolmaydı eşkimmenen munın isi.
On eki kızmetker bar altı jerde,
Rakımsız, eş kararsız işi-tıstı.

Jane bar jyırma jigite atka mingen ,
Adamzat kulmey kalmas muni körgeñ.
Adamdı jaksı jaman parık kılmaı,
Öz isi özimennen bolıp jurgen.

Jyırma bes aydabar bar sarayında,
Can turmas ol turganda manayında,
Jane bar kızmetinde otız kabılan.
Adamnın kan kaksatkan talayın da.

Bar eken kırık uaziri, akılı dañıl,
Adamga aytkan sözi bari kambil.
Kırkı bir auızdan söz şığarsa,
Bolmaydı eş pendenin könili kam gul.

Bar eken elu jigite, akılı tolık,
Akılğa bari birdey kalğan tolıp.
Önerli budan artık can bolmaydı,
Ne kerek baska jakka aure bolıp.

Aydadım ak maktağa alpıs atan,
Ak tumsık bari birdey, sary tisti atan.
Moldalar, bilim bilgen payımdanız,
Ar sözden, keşire gör, bolsa katam.

Bar eken jetpis arık ordasında,
Katesiz jumbak jazdım joldasıma .
Su tuğili arığında ılgalı jok,
Pendenin isin Kuday, ondasın da.

Sarayda seksen darak kulap jatkan,
Suraymın, “medet ber” dep jappar haktan.
Jane bar kızmetinde toksan jigiti,
Bekitip barine de salğan kakpan.

Zındanda juz adam bar baylap salğan,
Bolmasın eş bireui munın jalğan.
Neşe ay, neşe sagat, neşe mezigil,
Bar ma eken, bu zındannan habar alğan?

Auzın jumbagımın tas bekitip,
Dogarıp tolımdı kıp naştı etilip,
Akmeşit-Perovski kol astynan
Kelatkan Turmagambet jas tuletip...

Aşuga akılınmen, kiltin taup,
Kömkerip kumispene altın jaup,
Şeşuin keşiktirmey jiberersin,
Şağında turgan kezde atın şauup.
1906

Şadi Töre:

Habar al, Turmagambet jazgan hattan,
Bir jumbak şıgarıpsın könül şattan.
Jumbaktı jalpı jurtka taratıpsın:
“Jakında jan tappas,-dep-mamlakattan”.
Karagan Akmeşitke kaşa el bar,
Adam köp seni kımbat etip jatkan.
Aldınan öz elinnin tegis ötip,
Onan son Mansur, halıktı aralatkan.
Auligip, askar belden asa sogıp,
Sen bopsın aydalaga bir ok atkan.
Özin de, oylay koysan, uyalarsın,
Agalık bul ayılğan, nasihattan:

Aueli “paşa kördim” dep aytıpsın,
Bul tujan bala emes pe, adamzattan?
Kelgenşe eki jaska , jas balanın
İsi jok aykay, jılaw, baska gaptan.
“Üş guli”-ata-ananın suierine,
Tört jasta talpındırıp til sayratkan.
Kelgende jeti segizge, mektep körip,
Gılımnın, on jasında damın tatkan,
On eki, ar pendenin agzası bar,

Tutas bop altı jerde karar karar tapkan.
On beste sol sekildi, salkım su gıp,
Bildirmey ne kıların, bulandatkan.
Jyırmada, jigit bolıp atka minip,
Aseri jigittiktin, neni andatkan?
Jigitke jyırma bes-aydaharday,
Kez kelse kezeninde, leppen tartkan.
Jigittin otız jası-mısal kabilan,
Soktıgıp, köringendi kan kaksatkan.
Kırıkka kelgeninde, akılın tolıp,
Sekildi patşa uaziri söz unatkan.
Eluge kelgennen son, karya bolıp,
Turarsın katar enip inabattan.
Alpısta, ak tumsıktı atanday-ak,
Karılık sakal menen şaşty agartkan.
Jetpiske jasın kelse, denen solıp,
Söl kalmas, tamam agıza zarurattan.
Seksende, tubi bosap-mısal darak,
Toksanda, ajal-eken salgan kakpan.
Juz jaska kelgen adam, ölikpen ten,
Jaksı goy, orın almak tar lahattan.
Katesi bolsa sözdin tağı da jaz,
Sozaktan Şadi Töre munı tapkan (*Aytıs 1965, 582-585*).

Hayvanlar ve insanlar atışması

Ev hayvanlarının sözlü edebiyatta özel bir yeri vardır. Orda hayvanlar ve insanların atışması önemli bir yer alır. Mesela sahibi ile sığırın atışması:

Temirbay jırau:

Sıyırım munşa kaşıp ne kılğanın?
Jurtındı baykalmaydı sağınğanın?
Kelgeli bes altı aydan bermen karay,
Battı goi atşa baylap bağılğanın.
“Obıgıp, suğa ketip kırıldı-au” dep,
Jeti kün jerdi koymay sabılğanın.
Sarsılıp sabılsam da seni izdep,
Akırı kayır boldı-au tabılğanın.

Sıyırı:

Kem emes bizge bergen ot pen sum,
Ayteuir teris emes senin uyın.
Aneugi kabırğama battı urğanın,
Könilime sonan beri boldı tuyın.
Bir kelmei dağdısına mal tura ma,
Jıraum, kayda ketken senin miyın? (*Aytıs 1965, 612*).

Bunun gibi sahibi ile atın, avcı ile yabani hayvanların atışması, vb. ağız edebiyatında yer almaktadır. Bu atışmalardan halkın ekonomik yaşamını, hayatını, geçmişteki dünyalarını ve bakış açılarını görebiliriz. İnsan ile yabani hayvanın atışmasından kısaca örnek olarak Babas ile kurdun atışması:

Babas:

Al, Babas halıkka jay bilgenindi,
 Jel sözben körset halıkka türlerini.
 Mal baktım eluyiñşi jil işinde
 Bir suık küz ayının künderinde.
 Sıyırdı eşkimenen kosa baktım,
 Köligim buaz tüye mingenimde.
 Bir kaskır balegirden şığa keldi,
 Kayırıp eşkilerdi jügenimde.
 Aykaylap körisimen jürdim jelip
 Ol-dağı tura kaldı meni körüp.
 Oltauli mıltıgım bar moyınımda,
 Tauekel kele almas dep turdım senip.
 Kaskır da kalta karap tura kaldı,
 Dıbıstap oylağanday bir kıyaldı.
 Auelde ulıp tur ğoi dep oylap em,
 Baykasam ölen sözge dayarlandı,
 Mazmunın aytkan sözdin baykap körsem,
 Menime aytısıuğa könili bar-dı.

Kaskır:

Ketkem jok koyşu senim koyındı alıp,
 Kelip em bir kızmetti moyınıma alıp.
 Ağa dep salem bere kele jatsam,
 Aldınnan şığa keldin soyıldı alıp.
 Arazdık aramızda jok edi ğoi,
 Sebepsiz şatasuğa boy urmalık.
 Ağağa ini kızmet etpek miras,
 Siz dem al, men keleyin koyın bağıp.

Babas:

Kaskırım, koy bağıuğa kelip pe edin,
 Sol ma edi jügire basıp demikkenin.
 Senimdi malşılarda söz söyleysin,
 Mal bağıp munan burın körüp pe edin.
 Adammen dos bolam dep söz söyleysin,
 Özine jağışu ma ed jellikkenin.
 Körgen son eşki seni ottay almay,
 Sonınnan tınış bermes, örip menin?

Kaskır:

Men jaysam eşki toyıp örmeytuğın,
 Men emes bakkan malı şöldeytuğın.
 Tenkeyip toyğan eşki jatıp alıp,
 Oralıp tünde üyine kelmeytuğın.
 Körgendey burın menen bir jamandık
 Kurısın adetterin senbeytuğın (*Aytıs 1966, 596-597*).

Geleneksel Atışma

Geleneksel atışma kız ile erkeğin atışması ve ozanlar atışması olarak ikiye ayrılır. Kız ile erkek atışması çoğunlukla düğünlerde gerçekleştirilir. Düğünlerde söylenmesi onun mahalli olmasına işaret eder. Kız ile erkek atışmasında usta ozan olmayı gerektirmez, usta

âşık olmayanlar da şiirleri ezbere söyleyip katılabilirler. Fakat bazen aniden buluşup konu belirlemeden de atışabilirler. Bu atışma türü geleneksel atışmanın zirvesi sayılan ozanlar atışmasına bir hazırlıktır da denilebilir. Herhangi biri âşık olmadan önce köylerde, toplum arasındaki yarışmalara katılarak tecrübe kazanırlar. Bu atışmalar konusu çok hafif tartışmalar, kolay ve esprilerden oluşurlar (*Aytıs 1964, 12*). "Omarkul ile Tabiya'nın" atışmasından yola çıkarak bu atışmalarda bir birlerine olan saygı, sevgi ve hoşgörülü davranışların sergilendiğini söyleyebiliriz.

Omarkul:

Bastaymın toydın basın, toy kılğan kız.

Toyına buka, tana soygızgan kız

Toyınız merakeli kutty bolsın,

Kuiyeuge keteyin dep oy kılğan kız.

Tabiya:

Toyıma tana soydı, taylak soydı,

Körgenge toktıday kıp baylap koydı.

Jerimnen tuıp ösken ketpek boldım,

Jau alsın, Jauken alsın osı toydı.

Omarkul:

Toyındı tize buktim bastagalı,

Könildin kirin juıp tastagalı.

Jurmek jok öz elinde kız bolğan son.

Kaskırdan kalaytoktı jaskanadı.

Tabiya:

Bazarda bağalı zat tyn eken,

Uptegen uidin mülki buyım eken.

Jazgan son jat jurttıkka amal kaşa.

Ayrılgan öz jurttınnan kym eken (*Aytıs 1964, 259*).

Aşıklar atışması (akındar aytısı)- dinleyici toplumun önünde hazırlıksız olarak yapılan atışma türüdür. Nağmeyle ya da şairin kendi seçtiği müzik havasıyla dombıra eşliğinde icra edilir. Âşıklar sırayla sözlerini söyler. Dinleyiciler onların her şeyini dikkate alarak hem dinler hem de âşıklara oy verirler. Böylece âşıkların hangisinin kazandığını belirlenir.

Atışmada kazanmakla kaybetmek dediğimiz nedir? Kaybetmenin veya kazanmanın sebebi nedir?

Atışma yöntemini seçme hakkı ikinci yarışmacıya aittir. Söze başlama ve soru sorma sırası kendine gelen ikinci âşık atışmanın yöntemini seçerek; tekellüm, bağlama, dar ayak, sataşma adı verilen dallardan bir tanesini kullanır (*Aytıs 1965, 4*). Karşılıklı birbirlerine cevap niteliğinde kurulan dörtlüklerle atışma devam ettirilir. Atışmanın sonunda da âşıklar birbirlerinin gönlünü almak için karşılıklı sözler söylerler. Birbirlerini överek hoşgörü örneği göstererek atışmayı bitirirler. Atışmada, taraflardan biri açık olarak yenilgiyi kabul etmezse orada bulunan ve bu işten anlayan yaşlılarca değerlendirilmeye tabi tutulurlar. Kazanma ve kaybetme probleminin analizi, utanmazlıktan ziyade mantıksal bir ilişkinin ana nedeni olarak kanıtlanmıştır. Aytısın teması ve fikri söz konusu olduğunda, sınıfın sorunlarına, insanların problemlerine bakılır. Aşıkların yenilmesi şiirin devam edemediği ya da kafiye bulamadığı için değil; kazanan aşığın hayat hakkındaki mantıksal gerçeklerinin tutarlı olmasıdır.

“İristi ile on altı akının aytısında” (Eşniyaz sal, Alşın Azilkeş, Ongar jırau, Bazar jırau, Karasakal Erimbet, Jappas Kenşimbay, Kete Jüsip vb.) “Karinin jasarmağı neden?

(Yaşlının gençleşme sebebi nedir)”-diyen İristı kızın sorusunu yanıtlamak için on altı âşık katılarak herkes kendine göre cevap vermeye çalışıyor. Bazıları yaşlı gençleşmez diyorlarsa bazıları yaşlının gençleşmesi bebeğinin olmasından, gönlünden diyorlar (*Aytıs 1965, 5*). Tabi ki yaşlıyı gençleştirmek ya da yaşını uzatmak bilimin işidir ama yine de halkın arif insanları buna yanıtlamaya çalışır.

Kazak ayıtşın çeşitleri çoktur ama en yaygın olanları kaim-ayıtş ve sere-ayıtştır. Kaim-ayıtş kısa şarkı doğaçlamaları, genç veya yeni başlayanlar arasında genellikle gençler arasında oyunlarda veya boş zamanlarda gerçekleşir. Bu tür ayıtşlar en çok rastlanılan ayıtş türüdür (*Aytıs 1965, 10*).

Süre-ayıtş bu tecrübeli âşıklar arasındaki atışma türüdür. Halk arasında tanınmış olan âşıklar Orınbay, Şöje, Janaka, Birjan ve Sara, Aset, İrisjan, Süyümbay, Jambıl vb. Onlar geleneklerin ve kendilerine mahsus okulların kurucusudur (*Aytıs 1943, 3*). 19. yüzyılın ortalarından itibaren sözlü olarak dilden dile, nesilden nesile aktarılan atasözlerini derleyen Kazak ve Rus bilim adamları, atasözlerinin yapısı gereği dinamik ve bağimsız olduklarına vurgu yaparlar (*Aytıs 1964, 11*).

Kazak ayıtşlarında özel bir yeri olan “Altı akının ömiri turalı ayıtş (Altı aşığın hayatı hakkında atışma)” bu türe en güzel örnektir. Çünkü bu atışmanın kendine ait özellikleri vardır. Bu özelliği altı aşığın da aynı kafiyede atışmasıdır.

1. Turmağambet:

Keltirmes ölimdi oyğa, napsige ersen,
Napsige, er emessin, erik **bersen**.
Tastaydı ara şölge adastırıp,
Aldına “aues” attı koyıp **kersen**.

2. Şorayaktın Omarı:

Kayğısın bul jihannın kabat oylap,
Kaytedi akılındı eki **bölsen?**
Enbektin iske aspağı ekitalay,
Tabandap tas köşede attay **jelsen**.

3. Kete Jüsip:

Ken oylı kemengerdin özderisin,
Jarastık jaksı joldı **yelensen**.
Ölenmen oylarındı bildiripsin,
Ayılğan apsanandı andap **körsem**.
Tonındı topka unarlık bos tozdırsan,
Boladı nege toskau kigen **jensen?**

4. Kete Şahar:

Esebin ötkizersin bir kün koldan,
Orınsız opasızda oynap, **külsen**.
Basında pende bolsan, totiya jok,
Sultan bop Süleymen’dey bultka **minsen**.

5. Kereyit Şadi:

Ejelgi er duşpanı-napsi mundar,
Jerin sol-ozğan mıktap, sonı jensen.
Narse jok tabılmaytın talaptı erge,
Jalığıp japasına jatpay, **könsen**.
Asılı adil joldan kiya baspay,
Miuasın tirşiliktin tinbay **tersen**.

Sauaptı is-sarkılmaytın Omandariya,
Kayğırıp halkın üşin jortıp-**jelsen**.

6. Sarıkaska Moldağali:

Enbektı etıp jaksı, tauıp maldı,
Tauday kıp altın, kúmis belden **keşsen**,
Osılay oıdağının barın istep,
Mın jasap Ulıkpan'day dauren **sürsen** (*Aytıs 1965, 6*).

Bu âşıkların atışmasını herkes çok beğenir ve ozan Karasakal Erimbet böyle iltifatını bildirir:

Ayağın bir aripke bayla sözdin,
Tolğau jaz jane-dağı uzak-uzak.
Kitaptan musannıftın körü lazım,
Ar şayır nazım aytsa bileği özi-ak.
Uykassa başka arippen nazım emes,
Barını ayağı “kaf”, kör nakpa-nak (*Aytıs 1965, 7*).

Son zamanlardaki atışmaların birçoğu sosyal meseleler hakkındadır. Bazı olayların âşıkların atışmalarında söz konusu olmasına da halk artık çok alıştı ve bundan halk memnundur.

Kazakistan'ın 60.yıl dönemine, Abay'ın, Jambıl'ın 150.yıl dönemine ait, âşıklar yarışması yapılmıştır. Kendi yeteneğiyle halkı razı eden Kızılorda'lı Manap, Semey'li Kalihan, Kökşetau'lı Köken gibi gençler bu yarışmalarda halkın dikkatini çekmeyi başardılar. (www.kitaphana.kz) Aynı zamanda Kazak kızları da atışma alanında kendilerini iyice geliştirmeyi başardılar.

SONUÇ

Atışma şiirleri asırlar boyunca sözlü kültür ortamında hafızalara nakşedilerek nesilden nesile aktarılan en önemli nazım türüdür. Atışmalar her devrin yaşam biçimini, sosyal ve siyasi sorunlarını, medeniyet unsurlarını, gelenek, görenek, örf ve adetlerini içinde saklar. Âşıkların bilgili, zeki, arif ve kendisine has üsluba, söyleme tarzına sahip olması talep edilir. Sadece kendine ait özellikleri olması gerekir.

Atışma sanatında ünlü olduğu bilinen Kazak âşıkları: Janak Sagındıkulı(1770-1856), Şoıy Karjavbayulı (1808-1895), Suvyunbay Aronulı (1815-1898), Birjan-sal (1834-1897) ve Sara Tastanbekkızı (1878-1916)'dır. 1946'da besteci Mukan Tulebayev, Birjan ve Saranın arasında olan atışmayı operaya çevirdi ve ismini “**Birjan ve Sara**” olarak adlandırdı. (*Kazak ensiklopediyası 2004, 7*), Torebay Eskojaulı (1844-1911), Jambul Jabayev (1846-1945), Aset Naymanbayev (1867-1922)'dir (*Kazirgi aytıs 2006, 3*). Günümüzdeki âşıklar: Rinat Zaitov, Balğınbek İmaşev, Jandarb ek Bulgakov, Didar Kaniyev ve diğerleri 2014 yılında, “İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi” kapsamında Kazakistan'da “Dombıra, küy geleneksel performans sanatı” dalında millî aday dahil ve 2015 yılında ise bu listede Kazakistan dahil Kırgızistan için “Dogaqlama sanat aıtıs” dalı için adaydırlar.

İnsanoğlu, yaratılışından itibaren kendini daima daha üst bir dilde ifade etme ihtiyacı duymuştur. Daha çok ilham merkezli oluşan bu üst dile edebiyat adı verilmiştir. Edebiyatın iki önemli varoluş meydanı vardır: nazım ve nesir. Nazım türü olarak tasnif edilen atışma türü, özellikle ilk dönem Türk destanlarından itibaren işlenen ilham merkezli söz söyleme sanatı olan atışma türünün oluşumunda etkili rol oynamıştır.

Atışma türünün nüvesini oluşturan söz oyunları, Türk düşün sisteminin söz ile olan ilgisini, sözün değiştirme/dönüştürme potansiyelini ve insanın söz ile olan mutlak ilişkisinin açılımıdır.

KAYNAKÇA

1. AUEZOV, Muhtar (2011), *İnsiklopediyası*, “Atamura” Baspası, Almatı.
2. *Aytıs* (1943), “Kazak Memeleketтік Birikken Baspası”, hzl. Musirepov Ğ. Almatı.
3. *Aytıs* I. cilt (1988), Kazak SSR Ğılım Akademiyası, M. Auezov Atındağı Adebıyet Jane Öner İnstıtutı.”Jazuşı” baspası, Almatı.
4. *Aytıs* I.cilt (1964) “Kazaktın Memeleketтік Kırkem Adebıyet Baspası” Baspası, Hazırlayanlar: Ahmetov Ş., Iskakov B., Seydehanov K., Almatı.
5. *Aytıs* II. cilt (1965) “Jazuşı” Baspası, hzl. Ahmetov Ş., Iskakov B., Seydehanov K., Almatı.
6. *Aytıs* II. cilt (1988), Kazak SSR Ğılım Akademiyası, M. Auezov Atındağı Adebıyet Jane Öner İnstıtutı.”Jazuşı” baspası, Almatı.
7. *Aytıs* III. cilt (1966) “Jazuşı” Baspası, hzl. Ahmetov Ş., Iskakov B., Seydehanov K., Almatı.
8. DURBİLMEZ, B. (2013), "Kazakistan'dan Derlenen Manzum Bilmecelerin Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 34, 1-50.
9. DURBİLMEZ, B. (2015), “Kazakistan’da Bilmece (=Jumbak) Sorma Geleneği”, *Prof. Dr. Erman Artun Armağanı*, hzl. R. Şenesen- Z. Elbir, Adana.
10. DURBİLMEZ, B. (2018), *Âşık Edebiyatı ve Taşpınarlı Halk Şairleri*, Ankara.
11. JOLDASBEKOV, M. (2014) “Kazak Önerinin Antologiyası”, *Aytıs* II. cilt, “Kültegin” Astana.
12. Kazak Adebıyeti (2010) *Ensiklopediyalık Anıktamalık*, Almatı, «Аруна Ltd.».
13. *Kazak Adebıyetinin Tarihi* (1960), I. cilt, 1. Kitap, Almatı.
14. *Kazak Ensiklopediyası* (1959), IV.cilt, Adebıyet, Kazaktın Halık Jumbaktarı, Almatı.
15. *Kazak Önerinin Antologiyası* (2014), *Aytıs* VII cilt, hzl. Joldasbekov M., Negimov S., Maulet A., Almuhanova R., Koylibayev Ş., “Kültegin” baspası, Astana.
16. *Kazaktın Etnografiyalık Kategoriyalar* (2011), Uğımdar Men Ataularının Dastürli Jüyesi. Ensiklopediya, Almatı.
17. *Kazirgi Aytıs*. I. kitap (2006), “Kültegin”, hzl. Nurahmetulı M., Düysenğazın S. Astana.
18. *Kazirgi Aytıs*. II. kitap (2006), “Kültegin”, hzl. Aytulı N., Düysenğazın S. Astana.
19. *Kazirgi Aytıs*. III. kitap (2006), “Kültegin”, hzl. Aytulı N. Astana.
20. MUKANOV, S., (1984), *Aytıs* I. cilt, Almatı.
21. www.kitaphana.kz (17.10.2018)